

## ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 35.01

М. І. ЛАХИЖА

### РОЛЬ ІДЕОЛОГІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧНІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ВЛАДИ

*Розкрито ідеологічні фактори в посткомуністичній трансформації суспільства та влади, а також роль держави і громадянського суспільства в цьому процесі на основі аналізу досвіду України та інших колишніх соціалістичних держав Центральної та Східної Європи.*

**Ключові слова:** посткомуністична трансформація, ідеологія, суспільство, влада, публічна адміністрація.

*The article, by analyzing the experience of Ukraine and other former socialist countries of Central and Eastern Europe, discloses the ideological factors in post-communist transformation of society and government and the role of state and civil society in this process*

**Key words:** post-communist transformation, ideology, society, authority, public administration

Посткомуністична трансформація є складним процесом, який відбувається під час політичної боротьби й залежить від багатьох факторів [1]. Розуміючи під факторами умови, рушійні сили, чинники складного і багатостороннього процесу змін [10, Т. 3, с. 644], вважаємо, що їх слід розглядати в комплексі, а механізм трансформації можна представити як зв'язок двох типів процесів – спонтанних і керованих. Одним із найважливіших факторів є ідеологічний.

Важливо враховувати складність поняття “ідеологія” та сприймати його діалектично, в динаміці. Новий тлумачний словник української мови пояснює ідеологію як сукупність філософських, політичних, правових, моральних, релігійних та мистецьких поглядів, що характеризують те чи інше суспільство, клас, політичну партію; світогляд, світорозуміння, погляди, переконання, доктрина, догмати, канони, принципи, постулати [Там же, Т. 1, с. 784]. Основними функціями ідеології є такі: інтегруюча, прогностична, теоретична, психологічна, соціологізація, мобілізація та легітимізація намірів на владу.

Питання ідеології в посткомуністичних трансформаціях належить до проблемних, які розглядаються як у загальних працях українських авторів,

так і у спеціальних дослідженнях, серед яких варто виділити низку публікацій Р. Войтович, а також роботи таких фахівців з державного управління, політологів та соціологів, як В. Бакуменко, В. Бурдяк, С. Головаха, П. Демчук, М. Жилинський, В. Кремень, В. Лісовий, В. Полохало, Н. Ротар, Ю. Сурмін та ін.

Разом з тим більшість досліджень ролі ідеологічних факторів вітчизняними вченими ґрунтуються лише на українському матеріалі, тому проблема ролі ідеології в посткомуністичній трансформації залишається важливим об'єктом дослідження.

Метою статті є узагальнення матеріалу із урахуванням досвіду посткомуністичних держав.

Події кінця 1980-х – 90-х рр. у Центральній та Східній Європі відбувалися як “моральні революції”, сприймаючись суспільством як початок нової епохи. Розпад системи соціалізму поширив думки про перемогу ліберальних цінностей і необхідність деідеологізації відносин. Здавалося б, що справджуються передбачення про “кінець ідеології” (Д. Белл, С. Ліпсет, Р. Арон та ін. американські і західноєвропейські автори) та відновлюється доктрина “деідеологізації”, яка привела вже у другій половині ХХ ст. до переходу від ідеологічних конфліктів політичних партій до протистояння щодо специфіки управлінських процесів. Цьому ж сприяла активна критика ідеології тоталітаризму, яка супроводжувалася відміною панування комуністичних партій і створенням багатопартійних систем, що вражали кількістю нових партій, побудованих не за ідеологічним, а переважно за особистісним принципом, деідеологізацією силових структур, переходом до ринкової економіки тощо.

Суттєвими у проведенні посткомуністичної трансформації в країнах Центральної та Східної Європи стали зовнішні фактори модернізації, що визначалися насамперед процесом глобалізації. На першому етапі трансформації спільним у посткомуністичних державах було захоплення ідеєю лібералізму та ринкової економіки; не було часу для глибокого аналізу перспективи, хотілося швидше наздогнати Захід, використовуючи його ж ідеологію, методи та інструменти розвитку. І лише після лавини змін почалося переосмислення підходів. Одним із ключових показників стану лібералізації було ставлення до минулого, що особливо яскраво проявилось у правовому регулюванні люстрації та декомунізації. На думку ліберальних ідеологів, ці радикальні дії повинні були стати свідченням рішучого розриву з минулим.

У ході трансформації відбулися фундаментальні зміни в ціннісній орієнтації людей. Значно зросла віра в можливість і необхідність змін, посилювався раціоналізм, відбулася криза легітимності традиційних суспільних і державних інститутів, які потребували тепер раціонального обґрунтування. Це призвело, у свою чергу, до виникнення нових міфів та ідеологій і значного розширення участі громадськості у формуванні та здійсненні влади. Однією із форм соціально-психологічної адаптації людей стала мімікрія, тобто

пристосування поглядів, норм поведінки та ціннісних орієнтацій до стандартів нових взаємовідносин. Часто це проявляється в амбівалентності поглядів, розходженні між теоретичним сприйняттям ідей і практичними вимогами до себе й інших. Антиподи моралі все частіше сприймаються не як аномалія, а як виправданий варіант відносин у побуті, політиці, економіці.

Водночас помітним стає очікування населенням зусиль зі зміцнення моралі та наведення порядку від держави, що стає підставою для її централізації та посилення, що особливо помітно у країнах СНД, де спостерігається вищий рівень консерватизму.

У посткомуністичних країнах значно зросла орієнтація громадян на матеріальні цінності. Цей феномен посилюється зі зростанням рівня бідності населення. Зміни в суспільній свідомості відбувалися за кількома напрямками. Зокрема, зменшився рівень довіри до інших людей, зросла цінність робочого місця, змінилося відношення до праці, визначальною стала її матеріальна оцінка, змінилося відношення до релігії, зріс авторитет церкви. Разом з тим дослідження свідчать про відносну стабільність національних цінностей і значний вплив минулого, ностальгія за яким посилювалася в періоди криз. На думку російського вченого В. Бойкова, поступове формування нової моралі відбувається на основі характерного для попереднього періоду колективізму та посилення індивідуалізму. Більшість населення не заперечує можливості застосування цінностей соціалізму в нових умовах [2, с. 49].

В. Бакуменко та Ю. Сурмін відзначають необхідність забезпечення в країні високого ідейного і ціннісного потенціалу реформування суспільства [1, с. 31]. Підтримуючи цю думку, вважаємо за необхідне застерегти від зайвої ейфорії. Наприклад, необхідно звернути увагу на існування груп інтересів, які наявні в усіх посткомуністичних державах і дістали, наприклад, у Польщі назву “антирозвиткові” (*anty-rozwojowe*). Ці групи інтересів характерні для кожної нової суспільної системи, знаходяться в середині державного механізму чи мають до нього доступ, скоординовані та гнучко реагують на зміни середовища, використовуючи різноманітні методи діяльності. З другої половини 1990-х рр. антирозвиткові групи інтересів стали більш організованими і впливовими. Так звані “патології трансформації” (корупція, несправедливості приватизації, поєднання бізнесу і політики, непрозорі правила політичної та економічної гри, некомпетентність адміністрації, відсутність належного контролю) стали більш помітними в усіх посткомуністичних державах, що дозволяє охарактеризувати це явище як “функціоналізацію патологій”.

У багатьох державах комуністичні еліти зуміли пристосуватися до нових умов, керуючись при цьому не ідеологічними, а прагматичними факторами. Страх населення перед соціальними конфліктами, загрозою громадянської війни, погромів тощо використовувався владою для формування підходів до держави як нейтральної в політичному відношенні та акцентуванні зусиль на пошуках громадського компромісу.

Місце та роль ідеології в системі державного управління досить ґрунтовно досліджує Р. Войтович, яка характеризує ідеологію як теоретичну форму вираження, репрезентації, обґрунтування, легітимізації інтересів певної соціальної групи та своєрідну парадигму функціонування держави [5, с. 36]. З точки зору нашого дослідження, варто відзначити висновок цього автора про необхідність створення такої системи цінностей, яка була б здатною визначити оптимальну модель розвитку національної держави та запобігти дії деструктивних механізмів в її функціонуванні. Відзначається, що соціальним простором функціонування ідеології виступає держава, яка через свої інститути впорядковує ідеологічний хаос, надає йому інституційного характеру. Наголошується на необхідності створення об'єднуючої ідеології – національної ідеї.

Цю проблему досліджують й інші українські вчені, зокрема П. Демчук, М. Жилинський, В. Кремень, В. Лісовий. Варто відзначити наявність різноманітних підходів і певну діалектику з ідеєю громадянського суспільства. Існуюче різноманіття тлумачень цього терміну свідчить про поєднання в ньому абстрактного та конкретного і ще раз підтверджує його важливість у трансформаційних процесах, особливо в державах, які мають різноманітний у національному відношенні склад населення, що призводить до політичних дискусій щодо суті нації та основ її формування. Відтак, зростає значення етнополітики держави, виникає необхідність уважного ставлення до мовних питань, проблем національних меншин тощо.

Варто відзначити широке використання метафоричного осмислення феномену змін, що збагачує теоретичне уявлення про досліджувані явища. О. Шевченко наголошує, що конкретний сценарій і сама міфологема відродження пов'язуються із відповіддю на такі конкретні запитання: хто ми, де ми перебуваємо та в якому напрямку прямуватимемо [12]. Міфологізація старого поєднується із міфологізацією феноменів Європи, громадянського суспільства тощо. Додамо ще й міфологізацією публічної адміністрації.

Є. Головаха та Н. Паніна вказують на велике значення міфології як способу організації суспільства та невід'ємної частини соціальної регуляції свідомості та поведінки людей. Наголошується, що принципово не змінилася загальнокультурна складова свідомості людей, у тому числі й політична культура. Пострадянська культура як антипод радянської породила відповідну квазіміфологію протилежного типу. Наприклад, комуністичний оптимізм змінився на такий же ірраціональний перебудовчий катастрофізм, а логічно абсурдне уявлення про безпомилковість комуністичної партії та її засновника на таке ж алогічне уявлення, що для успішності реформ не вистачає такої партії та вождя. Міфологічна ідея про “незалежний рай” змінилася розчаруванням через збідніння та труднощі трансформації [6].

Отже, пошук нової ідентичності в перехідному періоді в усіх посткомуністичних країнах супроводжувався появою нових міфів. Наприклад, заклик “жити, як в Європі” неможливо реалізувати без прийняття західної системи цінностей, що вимагає оновлення демократії, створення та зміцнення

демократичних інститутів тощо. Це зробити легше державам, які мають відповідні установчі міфи та певний рівень політичної культури.

Слід також звернути увагу і на феномен “образу”, який особливо уважно осмислюється російськими вченими [11]. Образи власної держави, Європейського Союзу, країн розвинутої демократії чи, навпаки, образи відсталих держав мають великий вплив на формування суспільних цінностей.

Варто зробити принципове зауваження, що демократизацію потрібно вважати невід’ємною складовою модернізації суспільства за умови, що вона відбувається як європеїзація. За інших випадків може бути варіант трансформаційних перетворень до авторитаризму, що яскраво підтверджує досвід країн Середньої Азії. У нестабільних суспільствах, що перебувають на етапі модернізації, консерватизм замінюється націоналізмом, який виступає як самостійна ідейно-політична сила. Націоналізм відіграв важливу роль у модернізаційних процесах у країнах ЦСЄ. Але слід відзначити суттєву різницю в його завданнях. Наприклад, в Україні та країнах Прибалтики зусилля націоналістів спрямовувалися в першу чергу на захист незалежності, у країнах Центральної Європи – на відродження національних цінностей, а в Росії – на відродження єдиної міцної держави та захист інтересів росіян у державах, що відокремилися. Ідея обраного народу знаходить застосування в деяких сучасних концепціях розвитку Росії. Досить частим є звернення до творчості одного з найвідоміших представників радикального націоналізму М. Данилевського, який обґрунтував панславізм і протистояння Росії та Заходу [7].

Слід звернути увагу на дискусію – якою бути сучасній Українській державі – національною чи багатонаціональною. Питання зводиться до проблеми громадської консолідації чи об’єднувальних чинників, завдяки яким може існувати політична спільнота, політична нація. В Україні на початку незалежності яскраво проявився перший, так званий “шароварний”, етап націоналізму, що було відображенням закономірності, яку відмічає Ю. Каменка, наголошуючи, що сьогоднішній націоналіст може знайти нагхнення в культурі, громадському устрої та героїчних справах своїх предків, але “минушиною він буде тішитися недовго – потяг до давнини як характерна риса націоналізму, ще менш довговічний, ніж сам націоналізм, що дивиться тільки назад, не має ні громадського, ні політичного майбутнього” [9, с. 102]. Е. Сміт пов’язує розвиток націоналізму у світі в наші дні саме із прищепленням та адаптацією західних ідей нації і національного відродження [Там же, с. 171]. Аналізуючи причини змін 1989 р., Е. Дж. Гобсбаум діходить до висновку, що вони були спричинені, в основному, не національною напруженістю, а “в першу чергу рішенням радянських керівників реформувати пануючу систему” [Там же, с. 193–194]. Націоналізм посприяв демократичним змінам, але не був тим важливим фактором, що спричинив їх.

Проблемою ідентичності стала в державах ЦСЄ і політика у сфері громадянства. Нові держави встановлювали своє власне громадянство, що

сприяло посиленню державності та символічною репрезентацією суверенітету. Це приводило до напруги в тих країнах, де високим був відсоток національних меншин, наприклад, у Латвії та Естонії. У цих та інших нових державах дискусії тривали навколо надання права громадянства або лише корінним мешканцям, або усім жителям.

Блискучий аналіз польського націоналізму та його ролі в модернізаційних процесах робить А. Валіцький в есе “Три патріотизми”. Виділяється патріотизм як вірність народній волі, що стверджує себе у прагненні до внутрішньої і зовнішньої суверенності; вірність національній ідеї, що збережена традицією і має втілитися в майбутньому; патріотизм як захист реалістично засвоєного національного інтересу, який не повинен співпадати з волею більшості народу, а тим паче із так чи інакше зрозумілою національною ідеєю. Відзначено польську традицію ідеалізувати спадщину шляхетської демократії та подібність “Солідарності” старошляхетським громадським рухам та старопольським формам демократії. Водночас А. Валіцький відзначає, що республікансько-демократична традиція існувала в Польщі без капіталізму і без індивідуалістично-ліберальних цінностей, які б сприяли капіталістичній модернізації, а демократична традиція поєднувалася з глибоко вкоріненою ворожістю до “буржуазних” цінностей і створювала психологічні перепони в процесі економічної модернізації. Яскраво проявилися відданість умовностям, спадщина романтизму, схильність до уславлення своїх поразок тощо [9, с. 566–599], що характерно й для України.

Отже, для розуміння відмінностей між колишніми країнами “соціалістичного табору” не досить проаналізувати досвід років комуністичної влади, а необхідно сягати набагато давніших традицій. На наш погляд, можна стверджувати про певне повторення проблем розвитку держав Центральної та Східної Європи. Наприклад, досить актуальною є оцінка цих проблем, зроблена на початку ХХ ст. відомим російським державним діячем С. Вітте: “Одна і, може бути, головна причина нашої революції – це запізнення в розвитку принципу індивідуальності, а отже, і усвідомлення власності та потреби громадянськості, в тому числі й громадянської свободи. Усьому цьому не давали розвиватися природно, а тому що життя йшло своїм чином, то народів довелось або давитися, або силою розширювати оболонку... Принципом індивідуальної власності нині складаються всі економічні відносини, на ньому тримається весь світ” [4, с. 506].

Тісно пов’язана з націоналізмом, але не може бути ідентифікована з ним, проблема національної ідеї. Варто відзначити наявність різноманітних підходів до цієї проблеми та певну діалектику з ідеєю громадянського суспільства. В Україні це питання є одним із найбільш популярних і досліджених. Існуюче багатоманіття тлумачень цього терміну свідчить про поєднання в ньому абстрактного та конкретного і ще раз підтверджує його важливість у трансформаційних процесах, особливо в державах, які мають різноманітний у національному відношенні склад населення, що призводить до політичних

дискусій щодо суті нації та основ її формування. Відтак, – зростає значення етнополітики держави, виникає необхідність уважного відношення до мовних питань, проблем національних меншин тощо.

В. Бурдяк та Н. Ротар вважають фактор мобілізованої етнічності одним із найбільш вагомих чинників, який визначально вплинув на характер і глибину демократичних змін у політичній культурі посткомуністичних суспільств [3, с. 323]. Наголошено, що його вплив прискорював створення і утвердження політичних інститутів демократії. Водночас, там де цей фактор ставав домінуючим чинником інституційних демократичних перетворень, формувався конфронтаційний тип політичної культури.

Як один з важливих чинників, що впливали на трансформаційні процеси, слід враховувати й релігійний фактор, який тісно пов'язаний із національним. Етнічні та конфесійні проблеми нагромаджувалися у попередні роки й неминуче повинні були вийти на політичну арену в часи трансформації. Проте варто звернути увагу і на певну політичну “моду” на вірування, що підмічено громадською думкою, в тому числі й українською. Немає ще і єдиної точки зору на необхідність державного втручання в релігійні процеси та створення єдиної помісної національної церкви.

Таким чином, ідеологічні фактори у процесі посткомуністичної модернізації є вкрай важливими. Їх потрібно розглядати в динаміці та комплексі, враховувати, що залежно від національних умов, визначальними можуть бути різні чинники та рушійні сили процесу трансформації.

Основними ідеологічними чинниками, що вплинули на процес посткомуністичної трансформації, стали формування приватновласницьких відносин і становлення громадянського суспільства.

Деідеологізація початкового періоду трансформації суспільства може бути оцінена позитивно як фактор, що сприяв відходу від комуністичного минулого, формуванню багатопартійних систем і політично нейтральних державних органів і силових структур. Націоналістичний та релігійний фактори відіграли важливу роль на початкових етапах перетворень, у першу чергу сприяючи становленню власної державності та виконуючи функцію морального регулятора. Проте на наступному етапі змін традиційні ідеології почали відігравати більш суттєву роль, сприяючи структуруванню суспільства та формуванню політичних систем з урахуванням світового досвіду політичної діяльності. В Україні, як і в багатьох інших колишніх республіках СРСР, класичні ідеологічні доктрини не набули розвитку і не оформились у партійні ідеології через надмірну впливовість особистостей та регіональні відмінності.

Варто зауважити, що головним завданням на даному етапі розвитку українського суспільства має стати його консолідація. Реформування влади повинне перш за все забезпечити посилення ролі держави в житті суспільства при одночасному зростанні участі громадськості в управлінських процесах. На наш погляд, саме респонсивність (здатність влади акумулювати і

реалізувати ідеї та потреби суспільства) повинна допомогти забезпечити інституалізацію українського суспільства, зробити відносини між владою та громадськістю відкритими і прозорими, створити умови для зростання ролі класичних ідеологій та активної участі громадян у процесі модернізації суспільства.

#### Література:

1. *Бакуменко В.* Необхідність та основні напрями реалізації реформи політичної системи України / В. Бакуменко, Ю. Сурмін // Політична реформа-гарантія демократичного розвитку українського суспільства : наук.-метод. матеріали на допомогу лекторам ; [за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева.]. – К. : УАДУ, 2003. – С. 26–41.
2. *Бойков В.* Э. Ценности и ориентиры общественного сознания россиян / В. Э. Бойков // Социологические исследования. – 2004. – № 7. – С. 46–51.
3. *Бурдяк В. І.* Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 327 с.
4. *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания. 1849 – 1911 гг. // С. Ю. Витте. – М. : Мысль, 1991. – 708 с.
5. *Войтович Р. В.* Ідеологія, технологія та стиль у державному управлінні / Р. В. Войтович. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 190 с.
6. *Головаха Є.* Міфологія в сучасній українській культурі: соціологічний аспект / Є. Головаха, Н. Паніна. – Режим доступу : [http://www.duh-i-litera.kiev.ua/duh-i-litera/3-4/13\\_print.htm](http://www.duh-i-litera.kiev.ua/duh-i-litera/3-4/13_print.htm)
7. *Данилевський Н. Я.* Россия и Европа / Н. Я. Данилевський. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
8. *Лахижа М. І.* Модернізація публічної адміністрації: теоретичні та практичні аспекти : [монографія] / М. І. Лахижа. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – 289 с.
9. Націоналізм : антологія. – 2-ге вид. / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2006. – 684 с. – (“Політичні ідеології”).
10. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад. : В. Яременко та О. Сліпущко]. – К. : Аконіт. – 2006. –  
Т. 1. – 928 с. ;  
Т. 2. – 928 с. ;  
Т. 3. – 864 с.
11. “Стремление разума”: образы в истории, историографии, культуре и политике : сб. науч. тр. / [под ред. А. С. Ходнева]. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2007. – 142 с.
12. *Шевченко О. К.* До формування громадянського суспільства в Україні та Росії / О. К. Шевченко. – Режим доступу : <http://www.niur.gov.ua/ukr/zbirka/shevchen.htm>

Надійшла до редколегії 29.08.2011 р.